

יחסו של האדם לסביבה במשנת הרב קוק

אבקש לדון בעניינים אחדים בתחום יחסו של האדם לסביבתו, כפי שהדבר משתקף במשנתו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל. אתמקד בנושא מהיבטים אחדים: התמזגות האדם עם הטבע תוך שמירה על הייחודיות שבאדם; היחס אל הסביבה תוך שימת-לב מיוחדת לבעלי החיים שבה-כאל יצירתו של הבורא, וכללי התנהגות המתחייבים מיחס זה; הצורך בהתאמה בין רמתו המוסרית של האדם לבין יחסו לסביבה; היחס לסביבה כאתגר רוחני לפרט, עם העלאת רמתו המוסרית האישית; והיחס לסביבה כאתגר רוחני לאנושות כולה, עם העלאת רמת המוסר האנושי בכללו.

התמזגות האדם עם הטבע

התאמת חיי האדם לחיי הטבע והתמזגותו עם הטבע הם אתגר שראוי לו לאדם להציב לפניו, ומימוש אפשר שיבוא על ידי עירנות חושיו של האדם כלפי סביבתו, כלפי הדומם, הצומח והחי, בראיית היופי שבטבע, בהרחת הצומח, ובשמיעת קולות בעלי החי שמסביבו. האדם, המדבר, איננו מנותק מדרגות הטבע האחרות, אלא יש בו מיזוג של הדרגות כולן בתוספת האנושית שבו.

התאמת חייו של האדם לחיי הטבע, יש בה כדי להעניק לאדם תחושה של אושר ושמחה. תחושות אלו אינן חיצוניות לאדם, אלא תחושות טבעיות שאבדו לו, והריהו מחזירן לעצמו. את מאמר התלמוד "שלושה משיבין דעתו של אדם, אלו הן: קול ומראה וריח" (ברכות נז, ע"ב), מסביר הרב קוק כך:

נפש האדם בראה אלקים ישרה, שמחה בחייה, ומוצאת נחת ברגשותיה. וכל זמן שיתאים האדם את חייו לחיי הטבע הכללי, ימצא אושר ושמחת לב. אמנם בתגרת יד החברה האנושית, התרחק האדם מרגשות הטבע הטהורים, ונעכרה גם כן דעתו. על כן, המדה שתשיבהו אל יישוב דעתו הטבעית היא הקורת רוח הכללית המשותפת שימצא האדם בטבע, חסד ד' המלא את כל היקום: קול זמרת הצפרים "מבין עפאים יתנו קול", מראה הדר הכרמל והשרון בפרחיהם הנחמדים, ריח השושנים וכל פרי חמד אשר בגן ד', הארץ אשר נתן לבני אדם. אלה הם משיבין את דעתו אל הטבעיות, אחרי התרחקו ממנו על ידי התרבות והחברה שהרחיקתו.¹

שיבת האדם אל הטבע תשיב לו את יסודותיו הנפשיים הבריאים, את התרוממות הנפש ואת מידותיו הטבעיות:

ובשוב דעתו אל מקור הטבע, מעשי ידי יוצר, ישובו אליו כל חמדת הנפש הטבעיות, רגשי קודש והתרוממות נפש אל אל אלים. וכל מידות טובות הטבעיות אשר לאדם הישר, אשר לא השחית דרכו על ידי עזיבתו אורח ישרים הסלולה (שם).

אמנם על האדם לשאוף לא רק להגברת זיקתו לטבע, אלא אף להרחיב את כוחות הנפש הצפונים בו, ולהוציא אותם מן הכוח אל הפועל בהתעלות למעלות רמות; אולם אלה יבואו על ידי כך שהאדם לא יסתפק ביישוב הדעת, אלא ישאף להרחבת הדעת בהגברת זיקתו מעל לגבולו הפרטי "לשאוף בכל לב ונפש לטובת הכלל האנושי או הלאומי, ומכל שכן כלל כל המציאות, מעשה ה' אשר ברא אלוהים לעשות, לשכלל ולהעלות" (שם).

שאיפת האדם להתעלות, דורשת שזיקתו לטבע לא תבוא על חשבון אידיאליים נעלים יותר, בדרך זו ניתן להבין את דברי ר' יעקב,² המובאים ב"פרקי אבות" (ג, ז): "המהלך בדרך ושונה, ומפסיק ממשנתו ואומר: מה נאה אילן זה, ומה נאה ניר זה מעלה עליו הכתוב כאלו מתחייב בנפשו". וראה פירושו של ר' משה אלאשקאר: "השמיענו שאפילו שיתעסק בדבר שיש בו קצת מצוה, שכך אמרו ז"ל: היוצא בימי ניסן ורואה אילנות טובות, אומר ברוך שככה לו בעולמו עם כל זה, אם הפסיק ממשנתו, הוא כאילו מתחייב בנפשו, שלימוד תורה כנגד כולם".³ ובאותה דרך הולך מרן הרב א"י הכהן קוק:

-
1. עין איה, ברכות נז, ע"ב.
 2. ויש גרסאות ר' שמעון. וראה הרב צ"י קוק, לנתיבות ישראל, חלק ב, ירושלים תשל"ט, עמ' קמד, "נוויו של אילן"; ושם הוא מקשר בין שמו של בעל השמועה לתוכן דבריו.
 3. הפירוש מובא במדרש שמואל לאבות ג, ז.

כי סוף כל סוף, מכל העולם אור חיים זורח הוא, אבל מן התורה שופע אור חיים דתיים, ואין עוזבים קדושה חמורה מקורית [=התורה], ותופסים במקומה קדושה קלה מעותקת [=נוי הטבע].⁴

החזרת האיזון הנכון בין האדם והטבע, מודגשת גם במצוות השמיטה.

[בשנה זו] האדם חוזר אל טבעו הרענן, עד אשר לא יצטרך לרפואות למחלות, שהן באות ברובן על ידי הריסת המשקל של החיים בהתרחקם מטהרת הטבע הרוחני והחמרי.⁵

יחס האדם אל הסביבה

יחסו של האדם לטבע הוא יחס של שייכות הנובעת מן ההכרח שהבורא, הוא שברא גם את האדם וגם את הטבע. הכול ברואיו. היחס אל הסביבה כולה הוא יחס לבריאה אלוקית. אהבת הבורא מתפשטת ומתרחבת גם על אהבת העולם שברא, על כל מרכיביו. ומעשה הבריאה אינו מעשה של העבר, אלא מעשה המתמשך בהשגחת הבורא על מה שברא, וכדברי רבי סימון במדרש "אין לך כל עשב שאין לו מזל ברקיע, שמכה אותו, ואומר לו: גדל!"⁶.

המקובל ר' משה קורדובירו הבהיר את היחס שבין האדם, הבורא והבריאה: "עוד צריך להיות רחמיו פרוסים על כל הנדכאים, לא יבזם ולא יאבדם, שהרי החכמה העליונה, היא פרוסה על כל הנבראים: דומם, וצומח, וחי ומדבר. ומטעם זה הוזהרנו מביזוי אוכלים; ...ועל דרך זה לא יבזה שום נמצא מהנמצאים, שכולם בחכמה, ולא יעקור הצומח אלא לצורך, ולא ימית הבעל חי אלא לצורך".⁷ היחס לכל הברואים, שדיבר בו ר' משה קורדובירו, הפך אצל הרב קוק לאורח חיים, שהיה בו כדי לעצב נפשותם של הסובבים אותו וכך מעיד על עצמו ר' אריה לויין, כיצד הערה שהעיר לו הרב קוק, הפכה להיות חלק מהויתו הרוחנית, שעל פיה נתכוונו כל דרכיו. וכך הוא מספר:

4. אורות התורה, ירושלים ת"ש, פרק ט, עמ' מז. וראה: הרב צ"י קוק, לנתיבות ישראל, לעיל הערה 2.

5. ההקדמה ל"שבת הארץ", עמ' ח-ט.

6. בראשית רבה י, ז.

7. ראה ספרו תומר דבורה, פרק ג.

זכרתי ימים מקדם, משנת תרס"ה, שזכיתי בחסדי העליון יתברך שמו לעלות על אדמת הקודש ביפו. שיחרתי בראשונה את פני רבינו הרב קוק זצ"ל. קבלני בספר פנים יפות כדרכו בקודש לכל אחד. שוחחנו בדברי תורה. אחרי תפילת מנחה גדולה, יצא רבינו כדרכו בקודש לשוח בשדה, לצמצם מחשבותיו, ואני התלויתי אתו. בדרך קטפתי איזה עשב או פרח. הזדעזע רבינו ואמר לי בנחת, כי הוא נוהר מאד לבלתי קטוף בלי תועלת עשב או פרח שיכול לגדול או לצמוח, כי אין עשב מלמטה שאין לו מזל מלמעלה, ואומר לו: גדל! כל ציץ עשב אומר דבר, כל אבן לוחשת איזה סוד, כל הבריאה אומרת שירה...⁸

התאמה בין הרמה המוסרית ובין היחס לטבע

ומכאן לדרגתו של ה"צדיק". הצדיק, לא זו בלבד שקיים זה מה שכתוב בזה, אלא הכול מובע בחיבה, בידידות ובאהבה:

הצדיק אהבה לאין קץ לאלהים היא משוש גילו, וחיבה פנימית לכל היצור, ידידות נאמנה לכל הבריות, ואהבה מסורה לכל דרגותיה, למשפחה, לחברים, לעם, לאדם, לחי, לצומח, ולכל יש ומצוי, היא חקוקה בכל מלא צדקה במורשי לבבו, גבורת שמים וכבוד מלא אוניס הם כל שרעפיו, ודבורו נחל עדים מלא חיים ומפעל, אומר ועושה, גוזר ומקיים, ותגזר אמר ויקם לך, על דרכיך נגה אור.⁹

מן המקראות בפרשת בראשית, המדברים ב"רדיית" האדם בטבע, עולה לכאורה כאילו מדובר בשלטון האדם בטבע בלא מצרים, שכך נאמר: "ויאמר אלוהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו, וירדו בדגת הים ובעוף השמים ובבהמה ובכל הארץ, ובכל הרמש הרומש של הארץ" (בראשית א, כו). ושוב: "ויאמר להם אלוהים; פרו ורבו, ומלאו את הארץ וכבשוה, ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ" (שם, כח). וכך פירש הרמב"ן את הביטוי ורדו "שימשלו בחזקה בדגים ובעוף ובבהמה ובכל הרמש... ואמר: ובכל הארץ שימשלו בארץ עצמה לעקור ולנתוץ ולחפור ולחצוב נחושת וברזל. ולשון 'רדיה' ממשלת האדון בעבדו". ועוד פירש: "וכבשוה – נתן להם כח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים וכל זוחלי עפר, ולבנות ולעקור

8. ש' רז, איש צדיק היה, עמ' 74

9. אורות הקודש, כרך ג, עמ' רל.

נטוע, ומהרריה לחצוב נחושת, וכיוצא בזה. וזה יכלול מה שאמר: ובכל הארץ".¹⁰

ברם הראי"ה קוק נותן לביטוי "רדייה" משמעות שונה מזו שניתן להבין מדברי הרמב"ן:

אין ספק לכל איש משכיל והוגה דעות, שהרדיה האמורה בתורה 'ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ' אינה מכוונת לרדיה של מושל עריץ, המתעמר בעמו ובעבדיו רק להפיק חפצו הפרטי ושרירות לבו, חלילה לחוק עבדות מכוער כזה, שיהיה חתום בחותם נצחי בעולמו של ד', הטוב לכל, ורחמיו על כל מעשיו, שאמר: עולם חסד יבנה.¹¹

יחס של אהדה, חיבה ורחמים לבעלי חיים, אינו הולך שלוב זרוע עם ההיתר להריגת בעלי חיים כדי לאכלם, ברם כאן ישנם שני מישורים: המישור האחד הוא הדרך המוצעת לרבים, כל עוד רמתם המוסרית לא הגיעה לדרגת תיעוב הריגתם של בעלי חיים כדי לאוכלם. והמישור השני הוא הדרך הנאותה ליחידי סגולה, שדרכם דרך הקודש; ולעתיד לבוא לכשתתעלה הרמה המוסרית של הכלל זו הדרך אף לרבים. התורה בבואה לדבר באכילת בשר, אינה נמנעת מלהטעים כי אכילה זו תאוה היא:

בבוא היתר התורה לאכילת בשר, אחרי קדושת המצוות במתן תורה, האריכה בהצעת הדברים (דברים יב, כ): 'ואמרת אוכלה בשר, כי תאוה נפשך לאכול בשר, בכל אות נפשך תאכל בשר'. יש כאן גערת חכם נסתרת והערה גבולית, כלומר כל זמן שמוסריותך הפנימית לא תקוץ באכילת בשר בעלי חיים, כמו שכבר אתה קץ מבשר אדם שעל כן לא הוצרכה תורה לכתוב עליו איסור מפורש, שאין האדם צריך אזהרה על מה שקנה לו כבר מושג טבעי בזה, שזהו כמפורש שבבא התור של המצב המוסרי האנושי לשקוץ בשר בעלי חיים, מפני הגועל המוסרי שיש בו הלא אז לא תאוה נפשך לאכול בשר, ולא תאכל, שהרי דברי תורה נדרשים מכלל לאו הן, ומכלל הן לאו.¹²

10. רמב"ן, בראשית א, כו כח.

11. חזון הצמחונות והשלום, אפיקים בנגב, ב.

12. שם, אות ד.

היחס לסביבה כאתגר רוחני לפרט

מצוות אחדות שבתורה נתפרשו אף הן שבאו בעטייה של מידת האכזריות שבהריגת בעלי חיים לצורכי האדם. את מצוות כיסוי הדם (ויקרא יז, יג) מסביר בעל ספר החינוך (מצוה קפז) לאמור: "משרשי המצוה לפי שהנפש תלויה בדם... ולכן ראוי לנו לכסות הנפש ולהסתירו מעין רואיו טרם נאכל הבשר, כי גם בזה נקנה קצת אכזריות בנפשינו לאכול הבשר והנפש נשפך לפנינו". והרב קוק מבהיר רעיון זה:

כיסוי דם החיה והעוף הוא כמו מחאה אלוהית, לעומת ההיתר, התלוי ביסודו במצב הנפש המקולקלת של האדם, כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ונפשו זאת אומרת אכלה בשר, כי תאווה לאכל בשר, וגם אוכלת בשר, בכל אות נפשה, באין שום רעיון של התנגדות פנימית, מצד רגש הטוב והצדק. אמרה תורה, כסה הדם, הסתר בושתך ורפיון מוסריותך.¹³

ואף שהריגתם של בעלי חיים לשם אכילה, אינה מוסכמת מצד המוסר, לא אסרה זאת התורה. התורה אינה מבקשת להטיל חובות מוסריות שאינן הולמות את רמתו המוסרית של האדם. הטלת חובות כאלו עלולה לגרום לערבוביה בדעותיו ובהליכות חייו, לבד מן הנזק העלול להיגרם מהעמסת-יתר על כתפי האדם מעבר לכוח הסבל של רמתו המוסרית:

ראתה החכמה האלוקית, שהאדם נפל ממצבו המוסרי, ועד שיעלה במעלה זו, שיתנער ויבא להכרה המוסרית האמתית, עד העת המאושרה והנאורה ההיא, אין אותה המעלה המוסרית של הכרת משפטם של בעלי חיים ראויה לו כלל, וכמשפט כל מי שקופץ ליטול השם להתחסד במדת החסידות, הבלתי הולמתו, שאינה מביאה לו כי אם ערבוביא בדעותיו והליכות חייו. כן הוא משפט האדם בכללו, שנפל לדיוטא התחתונה של שפלות המוסר, עד כדי שליטת האדם לרע לו, ועד כדי ההשפלה היותר נוראה שבמוסר העצמי, נתערב ונאלח, שותה כמים עולה (איוב טו, טז). כמה מגוחך הדבר, כל עוד טומאתו בו, יפשוט טלפיו ויפנה לו לדרך צדקה הרחוקה, להתחסד עם בעלי חיים, כאילו כבר גמר כל חשבונותיו עם בני אדם הברואים בצלם אלוקים, כאילו כבר העמיד הכל על נכון, כבר העביר את השלטון הרשעה והשקר, שנאת עמים וקנאת לאומים, איבת גזעים ומריבת משפחות, המביאה להפיל חללים רבים, ולשפוך נחלי דמים, כאילו כל אלה כבר אפסו מן הארץ, עד שאין לה לאותה החסידה

13. שם, אות יד.

האנושית במה להצטדק, כי אם לפנות להעמיד על נכון מוסרה, בדבר בעלי חיים. על כן, אין זאת המעלה הוגנת לו לאדם כלל, כל זמן שפלותו, חוץ ממה שאין להעמיס יותר מהערך של אפשרות הסבל של כוח המוסר האנושי, שהוא בחולשתו.¹⁴

עלינו לזכור, כי דברים אלה נכתבו עוד לפני מאורעות השואה! והרב זצ"ל ממשיך ומטעים את התקלה הגדולה העלולה להיגרם, אם במצב מוסרי ירוד, שבו אנו נתונים, יהיה מוטל איסור מוחלט על הריגת בעלי חיים. במצב כזה, של היעדר הכנה מוסרית, עלול האדם, כשתגבר אצלו התאוה הבהמית לאכול בשר, שלא להבחין בין הריגת אדם להריגת בעלי חיים, שהרי שניהם אסורים לו, ואכילת בשר אדם היתה הופכת לדבר טבעי עבורו, ולא היה נגעל מכך כלל. וזה לשונו:

אין ספק בדבר, שאלו היה איסור הריגת בעלי חיים מפורסם פרסום דתי ומוסרי, מצד הרגש הטהור של הצדק האלוקי, הראוי להתפשט על כל היצורים, עד כדי להכיר קדושה של מתנות אלקים בכל חיי החיים, בכל האנושות כולה, לעת עתה, שאין המצב המוסרי מתוקן כלל, ורוח הטומאה טרם עבר מן הארץ, אין ספק שהיה הדבר גורם תקלות רבות. התאוה הבהמית לאכול בשר, כשהיתה מתגברת, לא היתה אז מבחנת בין בשר אדם לבהמה, כיון שעל כל פנים גם את נפש הבהמה היה קובע בדרך איסור והפרת חוק, וחזון מאוד נפרץ היה אז הריגת וזביחת בני אדם כדי לאכול את בשרם. אכילת בשר אדם היתה כל כך טבעית עד שלא היה בשום אופן מוצא את הגיעול הטבעי, שהאנושות המתוקנת מוצאה בה עכשיו, בשעה שנפרץ פרץ רחב בין האדם לבהמה, בערך חייהם ושיווים.¹⁵

ודברים נועזים בכיוון זה, כתב הרב קוק באיגרת לבנו הרב צבי יהודה זצ"ל, כששמע על הימנעותו מאכילת בשר:

על דבר אכילתך, עיקר כוונתי שתדקדק יפה יפה, אם לא תגרום מניעת אכילת בשר חלילה שום רפיון כל דהו בהתפתחות האומץ הגופני והנפשי, ושלא ללכת שבוי אחרי הדולגים על ההרים של תנועת צער בעלי חיים, שרובם כמדומה יש במעמקי רוחם טינא גנוזה של שנאת הבריות, וכל המדות המסתעפות ומכורכות עמה. ודי לנו ההוכחה של תפיסת המקום אשר לתנועה זו במחנה האפל של שונאי ישראל המעמיקים ברשעתם. אף על פי שיש מקום לניצוץ אורה זה להיות חודר לפעמים אצל גדולי קדושי רוח השואפים לרוממות קדשי קדשים,

14. שם, אות ו.

15. שם, שם.

לדלות מים עמוקים, מבאר מים חיים, מנחל ד', אשר יצא מבית ד' להשקות את נחל השיטים.¹⁶

היחס לסביבה כאתגר רוחני לאנושות כולה

ונסיים ב"שיר מרובע", שעניינו ארבע רמות של שירה: שירת הנפש, שירת האומה, שירת האדם ושירת היקום כולו, בחינת "העוסק בפרק שירה בכל יום", שמובטח לו שהוא בן העולם הבא. אבל שיא השיאים, הוא שיר השירים אשר לשלמה למלך שהשלוש שלו, שבו עולה האדם עם כל השירים לכל דרגותיהם, באגודה אחת, והכל מתנגן יחד בחדוה ובקדושה¹⁷.

שיר מרובע

יש שהוא שר שירת נפשו,
ובנפשו הוא מוצא אל הכל,
את מלא הסיפוק הרוחני כמילואו.
ויש שהוא שר שירת האומה,
יוצא הוא מתוך המעגל של נפשו הפרטית...
והוא מתדבק באהבה עדינה עם כללותה של כנסת ישראל,
ועמה הוא שר את שיריה...
ויש אשר עוד תתרחב נפשו,
עד שיוצא ומתפשט מעל גבול ישראל,
לשיר את שירת האדם,
רוחו הולך ומתרחב בגאון כללות האדם והוד צלמו...
ויש אשר עוד מזה למעלה ברוחב יתנשא,
עד שמתאחד עם כל היקום כולו,
עם כל הבריות, ועם כל השלמים,
ועל כולם אומר שירה¹⁸.

16. איגרות הראיה, ג, איגרת תתב.

17. להרחבת העיון, ראה: נחום רקובר, איכות הסביבה – היבטים רעיוניים ומשפטיים במקורות היהודיים, ירושלים תשג"ד.

18. אורות הקודש, ב, עמ' תמר.